הרב מנחם פרל והרב הראל דביר

מדיניות מכון 'צומת' בדין 'גרמא' בשבת - תגובה

פתיחה ומבנה המאמר

התקני הגרמא של מכון 'צומת' ומכונים נוספים קנו שביתה זה מכבר במערכת הרפואית ובמערכת הצבאית בישראל, והתקבלו להלכה ולמעשה על דעתם של רבים מגדולי הפוסקים בדורנו ובדור הקודם, ובראשם הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל,[1] הרב עובדיה יוסף זצ"ל[2] והרב שאול ישראלי זצ"ל.[3] יש פוסקים שלא קיבלו את השימוש בהתקנים אלו, ובראשם הרב יוסף שלום אלישיב זצ"ל[4] והרב ניסים קרליץ זצ"ל,[5] אך דומה שכמעט ואין קשר בין דרכם ובין מאמר של הרב אביעד משה (לעיל), הבא לפקפק על התקני הגרמא ולהציע התקן חלופי שאיסורו מוסכם על כל הפוסקים, כפי שיתבאר.

נפתח את תגובתנו במענה לשמונה טענות מרכזיות מתוך מאמרו של הרב משה, תוך אבחנה בין מדיניות מכון 'צומת' ובין דברים שהוצגו על ידו - שלא בצדק - כמדיניות מכון 'צומת'. לאחר מכן ננצל את ההזדמנות להצגה נרחבת יותר של מדיניות מכון 'צומת', וזאת באמצעות בחינת שורה של מקורות בדברי גדולי האחרונים, שנדרשו ל'מכשירי גרמא' - מכשירים והתקנים המיועדים לפעול בדרך גרמא באופן שיטתי ומתוכנן, לאו דווקא מתחום החשמל.

---

1. נשמת אברהם, מהד' תשנ"ז, ח"ה עמ' רכט; ושולחן שלמה (אוירבך) שבת ח"א סי' שא יג, ג עמ' תלא.
2. תחומין א (תש"מ), עמ' 518; נדפס גם באסיא כג (תשל"ט) עמ' 37; ובילקוט יוסף, סי' שכח - דיני חשיב"ס, הערה יג; וכן בילקו"י, שבת ה, הוספות לענייני חשמל בשבת, הערה ג. כעין זה כתב הרב יצחק יוסף במאמרו: פתיחת שערי מחנות צה"ל ב'גרמא', תחומין לד (תשע"ד) עמ' 15-18; נדפס גם בספר שו"ת הראשון לציון ב, סי' סא. וראו עוד קדושת השבת ח"א עמ' 203 בשם הרע"י.
3. שו"ת חוות בנימין א, סי' כז; וכן במאמרו: טלפון גרמא בשבת למטרות רפואיות, תחומין לא [תשע"א] עמ' 73-76; וכן בתשובתו שנדפסה באסיא לד עמ' 29.
4. קובץ תשובות ה, סי' כא אות ב; וכן בתשובתו שנדפסה בשו"ת ישא יוסף, או"ח ב סי' פח; ויעו"ש סי' פז וסי' קכד; וכן הובא בשמו בספר שבות יצחק, בדיני מיקרוגל, דוד שמש, גרמא, חשמל פט"ו עמ' קלח-קלט; ובמאמרו של הרב שלום יוסף גלבר, ישורון כ, עמ' קיג. במקורות אלו מובא כי לדעת הרי"ש אלישיב, הנזקק לעשיית מלאכה במקום פיקוח נפש, ויש לפניו מכשיר רגיל ומכשיר גרמא, עליו לבחור במכשיר הרגיל. כעין זה מובא בחוט שני דלהלן בשם ר"נ קרליץ. כנגד עמדה זו, או דומה לה, כתב הר"מ שטרנבוך, תשובות והנהגות ד סי' פה; כולל המוסגר: '[...] והוא מרחיק לכת, שמותר בבתי חולים לחלל שבת אפילו במלאכות דאורייתא, ובלבד שלא להשתמש בגרמא [שהתירו גדולי הפוסקים בבתי חולים], ובמחילת כבודו, אני קורא עליו דברים אלו: את אשר התרת אסרתי ואשר אסרת התרתי. וכל הלכה שתחלתו להחמיר וסופו להקל, אינו דין'.
5. חוט שני, שבת א, עמ' רו-רז.

א. תגובות לטענות הרב אביעד משה

1. הרב משה כותב:

> כיום הלכה רווחת היא שאין בהפעלת מכשיר חשמלי משום 'גרמא', אולם היתר ה'גרמא' מצא לו מקום נרחב בפתרון הידוע של מכון 'צומת'.

תגובה: הדעה הצדדית והדחויה, שלפיה הפעלת מכשיר חשמלי – באשר היא – חשובה גרמא,[6] מעולם לא קיבלה משקל במדיניות מכון צומת, ובוודאי לא היוותה תשתית ל'פתרון הידוע'. כל התקני הגרמא שאושרו מטעם המכון התבססו על מנגנון גרמא מיוחד, שתיאר בהרחבה הרב ישראל רוזן במאמר היסוד שלו בעניין,[7] ולא על הדעה הדחויה המחשיבה הפעלת מכשיר חשמלי כגרמא. יתרה מזו, הרב רוזן עצמו כתב שדעה זו היא דחויה.[8]

2. בשו"ת זרע אמת (ח"א סי' מד), מופיע היתר להשתמש במכשיר ייחודי, שיוצר במיוחד לצורך כיבוי אש בשבת בגרמא. על כך כתב הרב משה:

> נראה לי בביאור דבריו שיש להבחין בין מקרה שניתן לבצע את המלאכה בלי סיוע גורם חיצוני לבין מקרה שאין אפשרות כזו. בכיבוי אש יכול האדם לשפוך מים ישירות על האש ולכבותה, ואם אינו עושה כן ושם כדי מים מסביבה הרי זה גרמא, אולם במלאכת זורה אי אפשר לבצע את המלאכה ללא הרוח, ולכן הרוח היא רק הסיוע, ונקרא שהאדם עשה את הפעולה.

בהמשך ציטט הרב משה את דברי הרב אשר וייס:[9]

> להבנת הזרע אמת, נראה דאף אם המציאו דרך לעכב את סגירת המעגל החשמלי והפעלת הכלי במספר שניות, נראה דהוי בכלל מלאכת מחשבת דהלא הכלי תחת ידו, טבחו טבוח ויינו מזוג, והתוצאה נגזרת מראש באופן ודאי, אלא שבאופן מלאכותי עכבנו את ביצוע המלאכה לשניות מועטות. ואין זה דומה להא דגרם כיבוי שיש בו השתלשלות של אירועים והתרחשויות שאינם בידו, ואפשר שמסיבה כלשהי לא יצא מן הכח אל הפועל.

תגובה: ראשית, דווקא לפירושו של הרב משה יוצא שהתקן גרמא למכשיר שניתן להפעילו שלא בגרמא, הוא בכלל גרמא, שכן אפשר לבצע את המלאכה בלי התקן הגרמא (שמכונה 'גורם חיצוני', בלשון הרב משה), כך שדבריו סותרים מיניה וביה את הסתמכותו על דברי הרב וייס. שנית, בעיקר דברי הרב וייס יש מקום לדון, שכן בסתמא דמילתא אין 'סיבה כלשהי' המונעת מכדי מים המונחים במקום הנכון ובזמן הנכון לגרום לכיבוי, וקשה להניח שההיתר שנאמר בסתמא בגמרא במסכת שבת[10] מותנה בקיום 'סיבה' עלומה זו, שלא הוזכרה בגמרא. שלישית, הטענה המובאת בדברי הרב וייס,

---

6. מקורות לדעה זו (אף לא אחד מהם צוין במאמרו של הרב משה) הובאו באנציקלופדיה תלמודית, ערך חשמל, הערות 32–35.
7. 'גרמא' בשבת – מושג ושימושיו', תחומין לד (תשע"ד) עמ' 19–30.
8. במאמרו הנ"ל, עמ' 24–25.
9. הרב משה ציטט מדברים שהובאו במאמרו של הרב רוזן הנ"ל, עמ' 29.
10. שבת קכ ע"ב.

שהיתר הגרמא כרוך באי-ודאות, היא טענה שאומנם יש לה ביסוס בראשונים,[11] אך אינה מקובלת על דעת הרמב"ם,[12] ואף ה'שלחן ערוך' והרמ"א[13] ונושאי כליהם[14] לא קיבלוה להלכה.[15] רביעית, לכאורה יש סתירה בין דברי הרב וייס הללו לדבריו במקום אחר,[16] דברים שנכתבו גם הם אליבא דשיטת ה'זרע אמת': 'אמנם אם ימציאו דרך שבו המלאכה נעשית רק באיחור זמן, הוי כגרם כיבוי'. ואולם בעניין זה נראה שיד הרב משה על העליונה, שכן נראה שמשנתו הבתראית והעדכנית של הרב וייס היא בדברים שכתב שנים רבות לאחר פרסומיו הנזכרים,[17] ובהם הוא מחמיר אליבא דה'זרע אמת' גם כשיש שהייה ניכרת, כל שהמכשיר מתוכנן להגיע בוודאות לתוצאה.

3. הרב משה מצטט משו"ת אחיעזר (ח"ג סי' ס ד"ה ולכאורה): 'באופן שהמלאכה היא תמיד על ידי גרמא, זהו חשוב מלאכת מחשבת'.

תגובה: ראשית, ניתן בהחלט להבין ש'תמיד' היינו גם בימות החול, ולא במכשיר שפועל בחול כדרכו ובשבת על ידי היתרי גרמא. רוב מוחלט של התקני הגרמא המאושרים מטעם מכון 'צומת' הם לשבת בלבד, ובכללם כל הקלנועיות לדורותיהן. שנית, ציטוטו של הרב משה חלקי ועלול להתפרש בצורה שאינה מדויקת, שכן בהמשך דברי ה'אחיעזר'[18] הוא כותב בשם הרא"ש שהחשבת מלאכה שדרכה בגרמא כמלאכת מחשבת אינה אמורה בכל מלאכה, אלא 'דוקא בזורה, שעיקר עשייתה כן, אבל לא בשאר מלאכות', ושלא כציטוט הנ"ל, המבוסס על דברי 'אבן העוזר' שחולק על הרא"ש.[19] ואף בסיכום דבריו מציג ה'אחיעזר'[20] את הדברים כתלויים במחלוקת, שהרי לפי הרא"ש דנים את כלל המלאכה, ולא את המכשיר המסוים שמשתמשים בו, והרי ברור שהפעלת מכשירי חשמל ככלל אינה דבר שדרכו בגרמא. וכבר עמדו באנציקלופדיה תלמודית[21] על כך שאין בדברי ה'אחיעזר' הכרעה בין הדעות.

4. הרב משה כותב:

> אם נבחן את הפתרון של מכון צומת לאור הסוגיות, נראה לכאורה שהוא יותר דומה לדין 'זורה ורוח מסייעתו' מאשר לדין מחיצות של כדי מים. זאת משום שישנה כאן בדיקה מחזורית מובנית, אין שום סיכוי שהפעולה לא תקרה, ולכן יש כאן תוצאה מיידית של הפעלת מכשיר חשמלי בשבת.

---

11. רשב"א, שבת קכ ע"ב ד"ה לעולם; ריטב"א, שבת מז ע"ב ד"ה אלא.
12. רמב"ם, הל' שבת פי"ב ה"ד.
13. שו"ע, או"ח סי' שלד סעי' כב.
14. לבוש, סי' שלד סעי' כב; באה"ל, י' שלד ס"ק כב ד"ה שודאי; ערוה"ש, סי' שלד ס"ק לט.
15. יתרה מזו טען בשו"ת חלקת יעקב, או"ח סי' יז אות ח-ט, שאף הרשב"א אינו חלוק על כך, יעו"ש.
16. נחת אשר, שמות סי' סה ד"ה לשיטת, נדפס שוב תחת הכותרת: נסיעה עם קלנועית בשבת, שערי הוראה יג (תשע"א) עמ' לא-לג.
17. קונטרס שבועי תקכו (כה, יד): מכשירי גרמא בשבת, פרשת בחוקותי תשע"ה, עמ' ה ד"ה ואף.
18. אחיעזר, ח"ג סי' ס ד"ה אולם.
19. ושמא יש לקרוא על מחלוקת הרא"ש ואבן העוזר, יומא ט ע"ב: 'טובה צפורנן של ראשונים מכריסן של אחרונים'. ואכמ"ל עוד.
20. אחיעזר, שם ד"ה המורם.
21. אנציקלופדיה תלמודית, ערך חשמל, הערה 42.

תגובה: גם אם היינו מקבלים את הטענה שהסיכוי שהפעולה לא תקרה הוא חלק מהגדרת הגרמא, ונוטים משום מה מהכרעת הרמב"ם וה'שלחן ערוך' והאחרונים – עדיין לא היה בכך כדי להגדיר פעולה שתתרחש בוודאות כ'תוצאה מיידית'. נמצא שמלבד בעיית ההתבססות על דעה דחויה מההלכה, בדברי הרב משה התערבבו שני גורמים שונים לחלוטין: גורם הוודאות וגורם המיידיות, כאילו מדובר בגורם אחד.

5. הרב משה מצטט מהרב וייס: 'דעובדא, בני אדם שיש ברשותם קלנועית שבת הפועלת בגרמא, והם משתמשים בה בכל ימות השבוע'.

תגובה: נראה שכוונת הרב וייס בדבריו הללו לקלנועית שגם בימות החול תשמישה בגרמא, וזו כוונתו בחלק השני של המשפט, שהרי אין טעם להזכיר את עצם השימוש בימות החול, אם הוא שונה מאופן השימוש בשבת. כאמור, כל הקלנועיות המאושרות מטעם מכון 'צומת' הן כאלה שהתקן הגרמא שלהן נועד לשבת בלבד ולא לימות החול. נמצא שטעות היא להשתמש בדברי הרב וייס הללו כנגד מכון 'צומת' (וכנגד ציבור המשתמשים בהתקני גרמא של מכון 'צומת' בכלל, ובקלנועיות שבת המאושרות מטעם מכון 'צומת' בפרט).

6. הרב משה כותב:

> שיטת הרב אשר וייס (שאר האחרונים שהובאו במאמר הנ"ל אכן תומכים בפתרון של המכון אך לא הצביעו על הבעייתיות שיש בה) מעמידה את היתר הלחצן שבת של 'צומת' במקום בעייתי מאוד שבעצם אינו מתאים לצרכים יום יומיים, בניגוד לשם הפעולה 'גרמא' שמורה על היתר שימוש לכל אדם במצבים מסוימים.

תגובה: ראשית, 'שאר האחרונים שהובאו במאמר [של הרב רוזן]', שלא הוזכרו במאמרו של הרב משה בשמם, אינם אלא הרש"ז אוירבך, הר"ע יוסף, הר"ש ישראלי והרי"י נויבירט. שנית ועיקר, טענת הרב משה שמכון צומת מאשר שימוש בגרמא לכל אדם לצרכים יום-יומיים (מהם 'מצבים מסוימים'?) אינה אלא טעות. מכון 'צומת' לא אישר, לא מאשר ולא יאשר שימוש בגרמא לצרכים יום-יומיים של כל אדם. במקום להמציא קושיה שאינה, היה על הרב משה להודות שהרב וייס דווקא מסכים עקרונית למדיניות מכון 'צומת', שכן הרב וייס כתב (בדבריו שציטט הרב משה לעיל מינה): 'נראה שבגופים גדולים שעיקר עיסוקם בפיקוח נפש והצלת נפשות, כגון בתי חולים, ובעיקר בצבא, לענ"ד ראוי להשתמש בהם במתקני גרמא'. אמת היא שמכון 'צומת' מאשר התקני גרמא גם לחולים ומוגבלים ללא סרך פיקוח נפש, דבר שכנראה אינו מוסכם על הרב וייס.

7. הרב משה מסכם:

> לסיכום, לעניות דעתי יש כאן שתי בעיות מרכזיות: 1) קריאת השם של ההיתר על שם המושג גרמא היא טעות. גרמא – מותר בשבת לשיטת רוב הראשונים (כפי שציין ה'משנה ברורה'[22]), אולם ההיתר המוצע של מכון 'צומת' אינו עומד בהגדרות

22. הרב משה לא כתב היכן ציין זאת המשנ"ב, ולכאורה אין מקור לכך במשנ"ב. ואולי כוונתו לשער הציון, סי' תקיד ס"ק לא, ואולם כבר העירו האחרונים על דברי הט"ז והשעה"צ שם: בשו"ת הרב"ז (שאפראן) א, סי' קלו אות א; טל חיים שבת א, עמ' נז הערה 30; ואף השעה"צ עצמו לא כתב את דבריו בהחלטיות, יעו"ש. ואכמ"ל. מכל מקום, בדברי המשנ"ב בביאור הלכה, סי' רסה ס"ק ד ד"ה גרם, נאמר במפורש: 'קי"ל דגרם כיבוי שרי דוקא במקום פסידא'. הרי שבמישור המעשי, אין כאן היתר, וכדלהלן.

של הגרמא שמותר לכל שיטות האחרונים,[23] ואם כן יש כאן משום הטעיה של הציבור. 2) ממה נפשך, אם ההיתר בא לפתור מקומות שיש בהם פיקוח נפש או ספק פיקוח נפש, הרי קיי"ל שספק פיקוח נפש דוחה שבת, ואם כן אין צורך במתקן המיוחד, ואם לא - אז משום מה נגדיר את הצורך כצורך גדול עד כדי כך שיהיה מותר להקל במקום שראוי להחמיר בו, כמו שציין הרב וייס?

תגובה: 1) אומנם גרמא מותרת לשיטת רוב הראשונים,[24] אך מקובלת עלינו הכרעת הרמ"א[25] והאחרונים[26] להגביל את ההיתר למקום הפסד, ולהתיר גם במקום צורכי רפואה וביטחון, שאינם גרועים מהפסד.[27] 2) ראשית, גם במקום פיקוח נפש, ההיתר הוא לרוב הפוסקים בתורת 'דחויה' ולא 'הותרה', ולכן באופן עקרוני, יש חיוב לצמצמו ככל האפשר.[28] שנית, כבר כתב הרב וייס (בדבריו שציטט הרב משה) שיש מצבים גבוליים שאינם פיקוח נפש מובהק, אך במצטבר הם עולים לכדי פיקוח נפש, וקשה להתיר עבורם מלאכה גמורה, ויותר פשוט להתיר גרמא.[29] שלישית, התקני הגרמא נועדו גם לצורך חולה שאין בו סכנה, ולא רק לפיקוח נפש או ספק פיקוח נפש.[30]

23. הרב משה לא פירש מהן ההגדרות ומיהם האחרונים, ולא ברור לי למה כוונתו.
24. רב נטרונאי גאון, תשובות או"ח סי' קח; ר"ח, שבת קכ ע"ב; רי"ף, שבת דף מה ע"א בדפיו; רמב"ם, הל' שבת פי"ב ה"ד: 'ומותר לעשות מחיצה בכל הכלים בין מלאים בין ריקנים כדי שלא תעבור הדליקה, אפילו כלי חרש חדשים מלאים מים - עושין מהן מחיצה, אף על פי שודאי מתבקעין ומכבים, שגרם כיבוי מותר'; ר"ת, הובא במרדכי שבת סי' שצט; ראב"ן, שבת סי' שסב; רי"ד, פסקים שבת קכ א-ב; ראבי"ה א, סי' רנד; העיתים, סו"ס יב; שם, סי' קס; רמב"ן, שבת קכ ע"א ד"ה הא; ה"ר קלונימוס בר' עובדיה משום ה"ר יום טוב, הובא במרדכי שבת סי' שצט; פירוש קדמון מבית מדרשו של רבנו פרחיה, שבת קכ ע"ב; סמ"ג, לאו סה ד"ה גרסינן בפרק כל כתבי; סמ"ק, סי' רפב; רא"ש, שבת פט"ז סי' ו; שם, ביצה פ"ב סי' יז; ובקרבן נתנאל, לראש שם אות ס, האריך להוכיח שהרא"ש מתיר אף שלא במקום הפסד; ריא"ז, שבת טז ג, א; ר"ן, שבת מה ע"א בדפי הרי"ף ד"ה שאין; ספר הנייר, סי' ב ד"ה המכבה.
25. רמ"א, או"ח סי' שלד עי' כב.
26. לבוש, סי' שלד סעי' כב; מג"א, סי' תקיד ס"ק ה; שו"ע הרב, טו"ח סי' שלד סעי' כב; ביאור הלכה הנ"ל, סי' רסה ס"ק ד ד"ה גרם; ערוה"ש, או"ח סי' שלד סעי' לט; שו"ת יביע אומר ד, או"ח סי' לה אות א; אומנם יעו"ש ח"י, או"ח סי' כו אות ב-ג; ילקוט יוסף, שבת ה, כ והערה טז; מנוחת אהבה, ח"ב סי' א סעי' יג-יד; ובהרחבה בתשובתו בשו"ת תפלה למשה ב, סי' כג. בין היתר, ציינו האחרונים שהב"י עצמו, או"ח סי' תקיד ס"ק ב-ד, הביא את דברי המרדכי מבלי להסתייג מהם. אומנם מצאנו למעט מאחרוני ספרד שהבינו שלפי השו"ע, גרמא בשבת מותרת: שו"ת זרע אמת א, סי' מד ד"ה ומעתה; שו"ת קרית חנה דוד ב סי' נו; שו"ת ימי יוסף בתרא, או"ח סי' יב, ובמיוחד עמ' מה ד"ה איך.
27. וכלשון הר"ע יוסף במכתבו לר"י רוזן, תחומין א (תש"מ) עמ' 518: 'גם להרמ"א, שכתב שאין להתיר גרמא אלא במקום הפסד [...] מכל מקום, לצורך חיוני כגון רפואה ובטחון, בודאי שיש להתיר לכל הדעות'.
28. כך דעת רוב הראשונים, וכן נראה עיקר בדעת השו"ע (טל חיים שבת ג, סי' ח), ראה גם רמ"א, סי' שכח סעי' יב, ולא ניתן להרחיב בכך במסגרת זו.
29. יצוין עוד כי שיטת הרב וייס מובאת בשלמותה בספרו מנחת אשר על התורה (מהד' תשס"ד; פרשת ויקהל, סי' סד-סה), ושם יש הרחבה רבה נוספת שרלוונטית מאוד לסוגייתנו, אך הרב משה בחר משום מה להביא רק חלק מדבריו, ואף אנו בתגובתנו נאלצים לקצר ולהתייחס רק למה שהביא הרב משה. ועוד חזון למועד בע"ה.
30. להלן רשימה חלקית של פוסקים שהתירו גרמא לצורך חולה שאין בו סכנה: מג"א, סי' שכח ס"ק נג; שו"ת יביע אומר ג, או"ח סי' יח אות ח; וכן במכתבו שנדפס באסיא לד עמ' 30; שו"ת מגדנות אליהו ב סי' צ ד"ה עכ"פ; הרב ישראל רוזן, תחומין א עמ' 528, ע"פ פשטות דברי השו"ע, או"ח סי' שכח סעי' יז.

8. הרב משה מעלה הצעה חלופית להתקני הגרמא של מכון 'צומת', והיא מנגנון שבו לחיצה על כפתור תגרום לכמה ניסיונות שונים לסגירת מעגל חשמלי, כאשר כל אחד מהניסיונות לא יגרום לכך בוודאות, אך צירוף כל הניסיונות יגרום לכך ברמת ודאות גבוהה, וכך תתבצע הפעולה בהיתר כביכול, שהרי כל ניסיון בפני עצמו אינו פסיק רישא.

תגובה: יש לתמוה על שלאחר דברי ביקורת מחמירים, כנגד היתר שהתקבל על דעת רבים מגדולי הפוסקים, מוצע היתר מפוקפק שכמוהו ממש נדחה על ידי רוב ככל הפוסקים,[31] שיצאו כנגד מכשיר ה'כושר סוויטש' המושתת על מנגנון דומה מאוד לזה שבהצעת הרב משה, ומתבסס על סטייה מההלכה הידועה והמוסכמת, שלפיה רק ב'דבר שאינו מתכוון' יש משמעות למידת הוודאות, ולא במתכוון.[32]

ב. מקורות באחרונים להיתר גרמא במכשיר שפועל כך באופן שיטתי ומתוכנן

כבר הוזכרו לעיל כמה פוסקים שהתייחסו ל'מכשירי גרמא' כגרמא ולא כמלאכה גמורה: ר' ישמעאל הכהן בשו"ת 'זרע אמת', הרב שלמה זלמן אוירבך, הרב עובדיה יוסף, הרב שאול ישראלי והרב יהושע ישעיה נויבירט. נראה שיש להוסיף לרשימה זו פוסקים נוספים, מגדולי וחשובי האחרונים, שהקדומים שבהם נדרשו לשאלה עקרונית זו כבר לפני כשלוש מאות שנה, ופשטוה לקולא.[33]

כתב ר' יעקב ריישר (שו"ת שבות יעקב ב סי' מה):

> שאלת עוד וז"ל: שמעתי מפי גדול אחד, דמותר להעמיד סם המות לזבובים בשבת. וראייתו, ממה שפסק בש"ע, חו"מ סי' שצ"ג ס"ב, דבהוזקא בהמת חבירו

31. מכתבים ומאמרים רבים בעניין מכשיר זה רוכזו בשרשור מיוחד שהוקדש לו בפורום אוצר החכמה: http://forum.otzar.org/viewtopic.php?t=21891.
32. מפאת חומר ההערה, נימנע מלעמוד על קשיים נוספים שקיימים בדברי הרב משה, שכן די בהערה זו כדי לשלול את ההצעה.
33. אנו ערים לכך שדברי הפוסקים הללו נכתבו בהקשרים שונים ומעוררים שאלות שונות, בגדרי גרמא ובכלל, אך אין כאן המקום להאריך בזה. ולא הבאנו אותם אלא לנצרך לענייננו: היחס העקרוני ל'מכשירי גרמא'. מדברי פוסקים נוספים עולה הסכמה עקרונית לקביעה שפעולה באמצעות מכשיר גרמא נחשבת לגרמא, ואף שיש הבדלים שונים ביניהם, נראה שקביעה עקרונית זו מוסכמת על כולם, ואלה שמותם: הר"י ידיד, שו"ת ימי יוסף בתרא סי' יב; הר"ד סקאלי, שו"ת קרית חנה דוד ב, סי' ב אות נו; הר"ב ז'ולטי, מובא בשמו באסיא לד עמ' 29; הר"ש גורן, במכתבו לר"י רוזן, תחומין א [תש"מ] עמ' 517-518, נדפס גם באסיא כג (תשל"ט) עמ' 38-39; ויעוין עוד בשו"ת תרומת הגורן, א סי' קט; הרב"צ אבא שאול, אור לציון ב, סי' מא הערה ב; שהפעלת מקרר באמצעות פתיחתו מותרת בין היתר משום היותה גרמא, ואף שזו דרך השימוש הקבועה; הרי"י נויבירט, שש"כ ח"א פרק כז סעי' נ והערה קעא; וכן בתשובותיו שהובאו במאמרו של הרב רוזן הנ"ל הערה 7*, עמ' 30; וכן בהסכמתו למכשיר 'גרמאזעקה', שהובאה בספר קדושת השבת ח"א עמ' 203; נטיית הר"א בקשי דורון, בנין אב ד, סי' יז; נטיית הרש"פ שנעבאלג, שו"ת שרגא המאיר ב סי' קב אות טז; הרח"פ שיינברג, הובא בקובץ בית אהרן וישראל הנ"ל הערה *; הר"י רוזן, במאמרו הנ"ל הערה 7, ובעוד מאמרים ופרסומים רבים; הר"ד ליאור, שו"ת דבר חברון או"ח ב, סי' רכו; שם, סי' רכח; וכן אסיא לד עמ' 29; הרל"י הלפרין, בספרו מעשה וגרמא בהלכה, ובעוד מאמרים ופרסומים רבים; בעל שו"ת אורחותיך למדני א, סי' לה; הרב אסי הלוי, שו"ת נחלת לוי ב, סי' ג; הרב שמואל דוד, שו"ת מראש צורים, סי' לו; הרב יצחק קויפמן, כותב המאמר בקובץ בית אהרן וישראל הנ"ל הערה *; הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה שבת, סי' יז-יח; שם, מועדים סי' ה-ו; שו"ת במראה הבזק ד, סי' לח; שם, ה סי' נ..

באכילת פירותיו, דפטור, דהוי לה שלא תאכל. אם כן, הוא הדין כאן, דאינו חייב משום נטילת נשמה. עכ"ד [...]

תשובה: הנה בודאי דברים אלו שדימה גדול אחד בכח המדמה, נשתקע ולא נאמר, ולא דמי כאוכלא לדנא. מי קמדמית איסורי לממונא? דמה ענין איסורא להיזק ממון, דבהזיק ממון ס"ל גרמא בניזקין פטור מלשלם, כל היכא שהיזק' אינה נעשה מיד, ואפשר להנצל ממנה, ואינה עושה בידים, כמבואר בחו"מ סי' שפ"ו. מה שאין כן באיסור שבת, דחמירי, **דאסור לגרום איסור נטילת נשמה**, וכהאי גוונא. ואם אנו רוצין לקיים דברי הגדול הנ"ל, היה אפשר לקיים אותו שלא מטעמו, ולתלות היתרא כמ"ש המרדכי בפרק כל כתבי, שכתב וז"ל: ושאר כל המזיקין וכו', וכתב ר"ת דהוא הדין פרעוש וכיוצא בהן, מותר להרגם. וטעמא, משום דסבר כר' שמעון, דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה, פטור עליה, ומשום צערא שרי לכתחלה, מידי דהוי אמפיס מורסא, וכיבוי גחלת שלא יזוקו בה, עכ"ל. אף דלא נעלם ממני דרבים הם החולקים, ונקטינן לחומרא, כמבואר בטור וב"י סי' שי"ו - מכל מקום, יש לומר היינו דוקא להרגן בידים אבל **גרמא בעלמא לכולי עלמא שרי**.

ה'שבות יעקב' אסר העמדת רעל בפני זבובים בשבת, ועם זאת מדבריו עולה שלא העלה על דעתו כלל להחמיר משום 'מלאכת מחשבת', ואף שהרעל במהותו מיועד לפעול בדרך של גרמא, באופן שיטתי ומתוכנן (ולכאורה מבלי הבדל בין חול לשבת), וכדרכו של רעל, הוא מיוצר ומיועד ועומד עבור שימושו כרעל. ובכל זאת קבע ה'שבות יעקב' שמדובר ב'גרמא בעלמא', ואף דן להתיר זאת.

מאוחר יותר דן ר' מאיר אוירבך (אמרי בינה, שבת סי' כז) בעניין זה, וגם הוא קבע שמדובר בגרמא:

ראיתי בתשובת שבות יעקב (ח"ב סי' מ"ה) לאסור להעמיד סם המות לזבובים בשבת, ואף דלגבי היזק ממון בכהאי גוונא פטור, משום דלא הוי רק גרמא, כל היכא שאינו בא ההיזק מיד, מכל מקום, באיסור שבת דחמור, אסור לגרום נטילת נשמה. וכעת אין הספר תחת ידי. ולכאורה דבריו מוקשים, הא מבואר בשבת (דף ק"כ) בגרם כבוי מותר, מדכתיב: וכל מלאכה לא יעשו, עשיה אסור גרמא שרי.

ה'אמרי בינה' ממשיך ומפלפל בדבר באריכות, ונראה שבכל דבריו אינו נסוג מהנחתו המבוארת בדברים אלו, שגם שימוש ב'סם המות' שמיועד ומתוכנן להריגת הזבובים הוא בגדר גרמא לעניין שבת. התייחסות נוספת למנגנון גרמא שיטתי ומתוכנן מצויה בדברי ה'חזון איש' (או"ח סי' לח ס"ק ד), בעניין חליבה בשבת:

מותר להלביש הצנור על דדי הפרה, שסוף תנועת החשמל לבוא על ידי פתיחת השעון, ותהא תנועה זו חולבת את הפרה, שאין זו אלא גרמא מהגרמות המותרות.

אומנם אין כאן 'מכשיר גרמא', אבל יש כאן שימוש קבוע בגרמא מדי שבת בשבתו, ובכל זאת מבואר ב'חזון איש' שאין בקביעות, בשיטתיות ובמגמתיות כדי להגדיר זאת כמעשה בידיים.[34]

34. ויעוין עוד בדעת החזו"א בזה, במאמרו של הרב יצחק קויפמן: מכשירי גרמא בשבת, בית אהרן וישראל פו (תש"ס), עמ' סט-ע, ובמה שסיכם: 'ועל פי זה הורה [החזו"א] למעשה בסוף ימיו לנהוג בקיבוץ חפץ חיים, ואם כן, זהו העיקר'.

בשו"ת 'תשובות והנהגות' (ח"ד סי' פה) כתב דברים המעידים גם על עמדתו האישית בנידוננו, וגם על עמדתו של הרב יצחק יעקב וייס זצ"ל:

> ובעיקר הדין, פשוט דראוי לאסור מלאכה ע"י גרמא [...] אבל במקום צורך דחוף, כמו בבתי חולים, יש להתיר גרמא, בתורת קל קל תחלה [...] ועל גדולי הדור לעמוד בפרץ, וכפי הנראה הסכמתם להתיר גרמא לצורך גדול, כמו בבתי חולים, ואין לפקפק בהוראתם. ויודע אני שהגאב"ד דפעיה"ק הגאון בעל מנחת יצחק זצ"ל התיר גרמא לבתי חולים במקום דוחק, כהנ"ל.[35]

35. בספר קדושת השבת (הררי) ח"א עמ' רז, צוטט גילוי דעת קצר האוסר שימוש במכשירי גרמא, ועליו חתומים: הרי"י קניבסקי בעל קהלות יעקב, הרי"י וייס בעל מנחת יצחק, הראמ"מ שך והר"ש ואזנר. כמו כן נזכרו גילויי דעת נוספים ופוסקים נוספים שחתומים עליהם. על כל זה כתב בקדושת השבת: 'אינני יודע האם הרבנים הגדולים הנ"ל יאסרו זאת גם בשעת הדחק. וכן אם כשיש חולה ומותר להשתמש במכשיר חשמלי מסוים, האם יאמרו שאז עדיף להשתמש במכשירי הגרמא, או שאף אז יש להשתמש במכשיר הרגיל ובשום אופן לא להשתמש במכשירי הגרמא'. נראה שלפחות בנוגע לבעל המנחת יצחק, יש לפשוט את ספקו, לקולא. עוד כתב בקדושת השבת (עמ' רט) שהרב שך 'נסוג ממכתבו' הנ"ל, לאחר שראה מכתב של הרשז"א בעניין זה. להלן התייחסות לדברי פוסקים שלא מצאנו בדבריהם הכרע גמור לנידוננו: בצפנת פענח, הל' ע"ז פי"ב הט"ו, כתב: 'גבי שבת יש מלאכות שגם גרם חייב, עיין שבת דף ק"כ ע"ב, דגרם פטור, אבל זה רק גבי מכבה, דשם המלאכה הוא רק הפועל, אבל יש הרבה מלאכות, ובפרט חרישה וזורה, דשם עיקר המלאכה הוא הגרמא'. ולכאורה מפשטות דבריו נראה שהחיוב בזורה הוא ייחודי ל'מלאכות' מתוך ל"ט מלאכות שבת, שבמהותן נעשות בגרמא, ולא למלאכה שבמהותה אינה מלאכת גרמא, ובאופן מקומי היא נעשית על ידי מכשיר שבמהותו עובד באופן של גרמא. בספר מקראי קודש (הררי) הל' יו"כ נספח יג אות י עמ' שנח, כתב בשם הר"מ פיינשטיין שלא שייך שינוי בהפעלת מכשיר חשמלי, משום ש'הכפתור מחבר את החשמל בין כך וכך'. והוסיף הרב הררי וכתב: 'ולכן הגרמ"פ לא הסכים לפתרונות של גרמא וכדו' הנעשים היום על ידי מכונים מסוימים פה בארץ הקודש'; ובספרו קדושת השבת, ח"א עמ' רד, כתב שמשפט זה הוא מדברי הרב מרדכי טנדלר, נכד הרמ"פ ועורך כתביו, שמסר לרב הררי את נספח יג הנ"ל. ואולם הרב משה דוד טנדלר, חתן הרמ"פ ואביו של הרב מרדכי הנ"ל, כתב בשם חותנו ששייך שינוי בהפעלת מכשיר חשמלי, ראה רמ"ד טנדלר, יומן של רופא בבית חולים בשבת: הלכה למעשה, תורה שבעל פה כד [תשמ"ג] עמ' נט-ס, ומסיבה זו כתב שלדעת חותנו יש לרופאים תועלת בשימוש במפסק גרמא של המכון המדעי טכנולוגי להלכה, מדין שינוי ולא מדין גרמא. עכ"ד. ולפי זה משמע לכאורה שהוא הדין להתקני הגרמא של מכון צומת, שלדעת הרמ"פ יועילו מדין שינוי, גם אם לא מדין גרמא. ואולם בשבות יצחק, דיני מיקרוגל, דוד שמל, גרמא, חשמל, עמ' קלח, נדפס מכתב מהרמ"פ עצמו, ונראה ממנו שהוא סבור שהתקני הגרמא אינם מועילים, אף לא מדין שינוי. וצ"ע. בשולי הדברים יש להעיר שלכאורה אם הולכים לפי התוצאה, כפי שכתב הרב הררי בשם הרמ"פ, אז גם בגרם כיבוי 'המים מכבים את האש בין כך וכך'. וכן בזריקת חפץ לרשות הרבים לאחר יד, 'החפץ מועבר לרשות הרבים בין כך וכך', ובכל זאת המצבים הללו לא נאסרו מן התורה. ועל כורחנו שבשבת מתחשבים לא רק בתוצאה, אלא גם באופן התהליך שהוביל אליה. ונראה שכל זה מוסכם על הרמ"פ, ומחומר הקושי היה מקום להציע שהוא סבר שבמכשירי חשמל, התהליך המוביל אל המלאכה הוא התהליך החשמלי, והוא נעשה כדרכו. אך לכאורה יש קושי בקביעה זו, שהרי איסור המלאכה בוודאי מתייחס לאדם הפועל ולא למכשיר, שלא נצטווינו על שביתת כלים בשבת, ואם כן, מה לי בכך שהמכשיר פועל כדרכו. ויש מקורות רבים לכך שהפטור על מלאכה כלאחר יד חל אף כשמושגת אותה תוצאה כבמלאכה כדרכה (אנציקלופדיה תלמודית, ערך כלאחר יד, הערות 50–54). ועוד קשה, שלכאורה התהליך החשמלי הוא עצמו התוצאה האסורה בשבת, ואינו המוביל לאיסור אלא האיסור עצמו. וצ"ע.

סיכום

נמצאנו למדים שאף כי התורה לא אסרה גרמא בשבת, כבר נפסקה והתקבלה ההלכה שיש להימנע מעשיית מלאכה בגרמא לכתחילה, מלבד במקום הפסד ממון, או לצורכי רפואה וביטחון חיוניים. התקני הגרמא של מכון צומת לא נועדו בשום אופן לשימוש יום-יומי של אנשים בריאים, אלא רק לצרכים שעבורם הותרה גרמא. נראה שבכך מיושבות רוב ככל טענותיו של הרב אביעד משה. נוסף על כך יש לשלול 'התקן שבת' המבוסס על לחיצת כפתור שספק אם תביא לתוצאה, שכן כל תורת פסיק רישא לא נאמרה אלא בדבר שאינו מתכוון, ולא בפעולה מכוונת.

יש מהפוסקים שהחמירו בהתקן שדרכו לפעול באופן של גרמא באופן שיטתי ומתוכנן: רי"ש אלישיב ור"נ קרליץ. עם זאת, מדברי פוסקים רבים נראה שהקלו גם בזה, והגדירו התקן כזה כגרמא, שמותרת לצורכי רפואה וביטחון: 'שבות יעקב', 'זרע אמת', 'אמרי בינה', 'חזון איש', רי"י וייס, רש"ז אוירבך, ר"ע יוסף, ר"ש ישראלי, ר"מ שטרנבוך ורי"י נויבירט. ר"א וייס הסתפק, ולמעשה המליץ על התקני גרמא במקום ספק פיקו"נ. מלבד זאת, אף מבין המחמירים יש לדון אם החמירו גם במכשיר שפועל בהתקן גרמא רק בשבת, ובימות החול הוא פועל ללא התקן גרמא, או שהחמירו רק במכשיר שפועל בכל ימות השבוע בהתקן גרמא (שתי אפשרויות בהבנת דעת ה'אחיעזר', אליבא ד'אבן העוזר'). אומנם מדברי הרי"ש אלישיב והר"נ קרליץ, מפורש יוצא שהחמירו גם בגרמא שדרכה בשבת שונה מדרכה בחול. בכל מקרה, אנחנו נשענים על תורתם של רבותינו ומתווי דרכנו, הרש"ז אוירבך והר"ש ישראלי.

